

POWRÓT DO OJCZYZNY?

PATRIOTYZM WOBEC
NOWYCH CZASÓW.
KONTYNUACJE
I POSZUKIWANIA

Wydanie niniejszej publikacji było możliwe dzięki dofinansowaniu przez
Gminną Bibliotekę Publiczną w Lesznowoli.

MONOGRAFIE
INSTYTUTU NAUKI
O POLITYCE

POWRÓT DO OJCZYZNY?

PATRIOTYZM WOBEC
NOWYCH CZASÓW.
KONTYNUACJE
I POSZUKIWANIA

Redakcja naukowa
Cezary Smuniewski
Paweł Sporek

Warszawa 2017

Seria wydawnicza: Monografie Instytutu Nauki o Polityce

Recenzenci:

prof. dr hab. Ryszard Szpyra
prof. dr hab. Waldemar Kitler
dr hab. Danuta Łazarska
dr hab. Marek Cichocki

Redakcja językowa:

dr Tadeusz Borucki - język polski
Jolanta Olpińska - język angielski

Korekta:

Anna Opolska
dr Małgorzata Jesiotr

Skład:

Tekanet Tomasz Kasperczyk

© Copyright by Cezary Smuniewski, Warszawa 2017

© Copyright by Paweł Sporek, Warszawa 2017

© Copyright by Instytut Nauki o Polityce, Warszawa 2017

Wszelkie prawa zastrzeżone. Każda reprodukcja lub adaptacja całości bądź części niniejszej publikacji, niezależnie od zastosowanej techniki reprodukcji (drukarskiej, fotograficznej, komputerowej i in.), wymaga pisemnej zgody Autora i Wydawcy.

Objętość 22 arkusze wydawnicze

Wydawca:

Wydawnictwo Instytutu Nauki o Polityce
www.inop.edu.pl

ISBN: 978-83-950685-0-8

Druk i oprawa: Fabryka Druku

Spis treści

9 Od redaktorów

Część I Patriotyzm w myśli. Na gruncie teorii

Cezary Smuniewski

15 **Ku identyfikacji współczesnej drogi miłośnika ojczyzny.
Z badań nad tożsamością i patriotyzmem w tworzeniu
bezpieczeństwa narodowego Polski**

Marta Szymańska

47 **Patriotyzm – rozumienie pojęcia na gruncie polskim.
Próba rekonesansu**

Konrad Majka

63 **Nacjonalizm a patriotyzm. Różnice, podobieństwa, zależność**

Marcin Mazurek

87 **Patriotyzm kosmopolityczny**

Lech Szyndler

109 **Antropologiczne aspekty patriotyzmu (formuła tomizmu
konsekwentnego w ujęciu prof. Mieczysława Gogacza)**

Część II Patriotyzm w słowie. Głosem literatury

Paweł Sporek

135 ***Rzadko na moich wargach...* Jana Kasprowicza jako głos
sprzeciwu wobec profanacji idei patriotycznej i afirmacja
umiłowania rodzimego kraju**

Karolina Zakrzewska
151 **Stanisława Wyspiańskiego metafizyka narodu**

Małgorzata Gajak-Toczek
171 **Bonifacy Miązek w poszukiwaniu ojczyzno-
Liryczne zapiski współczesnego wygnańca**

Część III Patriotyzm w edukacji. W stronę wychowania

Iwona Morawska
195 **Blaski i cienie edukacji patriotycznej**

Leszek Jazownik
217 **O wychowaniu patriotycznym we współczesnej szkole**

Dorota Karkut
245 **Patriotyzm – temat ważny i zawsze aktualny na godzinach
języka polskiego, historii i wiedzy o społeczeństwie**

Maria Sienko
259 **Mała, większa i największa ojczyzna człowieka.
Kształtowanie postaw patriotyzmu na lekcjach języka polskiego
(według oferty programowo-podręcznikowej *To lubię!*)**

Zofia Budrewicz
281 **Patriotyzm w polonistycznej edukacji międzykulturowej**

Henryk Gradkowski
303 **Jak czytano, a jak czytać dzisiaj romantyków w szkole?
Przyczynek do rozważań o kształtowaniu modelu polskiego
patriotyzmu**

Część IV Patriotyzm w doświadczeniu. Oblicza codzienności

- Janusz Królikowski
- 327 **Funkcja „polityczna” Kościoła w służbie ojczyzny**
- Ilona Urych
- 345 **Od kultury fizycznej do patriotyzmu i od patriotyzmu do kultury fizycznej. O kształtowaniu postaw w tworzeniu bezpieczeństwa narodowego**
- Jolanta Fiszbak
- 371 **„Choroba” nie tylko Sopliców – o polskim umiłowaniu wolności i patriotyzmie współczesnej młodzieży**
- Katarzyna Grudzińska
- 405 **O patriotyzmie współczesnej młodzieży – deklaracje i postawy uczniów klas wojskowych**
- Alina Kulczyk-Dynowska
- 427 **Dziedzictwo przyrodnicze a patriotyzm – na przykładzie parków narodowych**

Henryk Gradkowski

Jak czytano, a jak czytać dzisiaj romantyków w szkole?

How Romantics used to be and are currently read at school?

Streszczenie

Jest to próba analizy obecności wielkiej literatury romantycznej w programach nauczania i podręcznikach okresu dwudziestolecia międzywojennego, czasów PRL oraz w dydaktyce najnowszej. Autor wspomina też o wynikach własnych badań ankietowych na temat obecności poezji Mickiewicza w świadomości uczniów. Badania zostały przeprowadzone na początku transformacji ustrojowej. Okazało się, że dziełem najbliższym młodzieży jest – mimo zastrzeżeń niewielkiej części respondentów – nadal *Pan Tadeusz*. W związku z tym w części końcowej artykułu autor zaprezentował konkretną propozycję analizy tego arcydzieła w szkole jako poematu humorystycznego, w oparciu m.in. o historyczne już studium Zygmunta Szwejkowskiego, poszerzone wynikami badań Kazimierza Wyki, Konrada Górskiego oraz Bogdana Zakrzewskiego.

Summary

The following article is an attempt to analyse the presence of the great literature of romanticism in school curricula and handbooks of the mid-

-war period, the time of PRL and the newest didactics. The author also includes results of his own survey concerning the presence of Mickiewicz's poetry in students' minds. The survey was conducted at the beginning of the political system reform. It shows that for the most of the young respondents *Pan Tadeusz* is still the closest. Because of this, in the concluding part of the article the author offers a particular suggestion for analysis of this masterpiece as humorous poetics, basing on the historical study by Zygmunt Szwejkowski, enriched by the outcome of the research by Kazimierz Wyka, Konrad Górski, Bogdan Zakrzewski and others.

Słowa kluczowe: badania ankietowe, Mickiewicz, arcydzieło, poemat humorystyczny

Key words: surveys, Mickiewicz, masterpiece, humorous poetics

Wstęp

„Czyż nie jest tak, że celem każdego utworu literackiego jest próba odpowiedzi na pytanie: «Kim jest człowiek?» I czy nie jest tak – [...] że zaglądając do studni wypełnionej wodą, widzę przede wszystkim swoje własne odbicie?»¹. Tak jest! – to kultura, a literatura w szczególności, pomaga zrozumieć człowieka – jako indywidualność, a zarazem jako członka społeczności. Tę jej właściwość doceniała polska szkoła – mimo nacisków administracyjnych i planowanych działań wynaradawiających² udało się jej przechować dla kolejnych pokoleń *pamięć i tożsamość*³.

W niniejszym artykule przyjrzymy się miejscu wielkiej literatury romantycznej w programach i podręcznikach szkolnych od dwudziestolecia międzywojennego po czasy najnowsze. Przedtem jednakże spróbujemy dla porządku uściślić dwa

¹ K. Toeplitz, *Studnia Leszka... Albo o tożsamości człowieka*, w: *Komu jest potrzebna historia literatury? Prace dedykowane Profesorowi Kazimierzowi Chruścińskiemu*, K. Toeplitz (red.), Słupsk 2004, s. 21.

² Zob. H. Gradkowski, *Mickiewicz w polskiej szkole XIX i pierwszej połowy XX wieku. Strategie lektury i style odbioru*, Jelenia Góra 2001; tenże, *Szkolna recepcja Słowackiego w XIX i w pierwszej połowie XX wieku*, Częstochowa 2004; tenże, *Zygmunt Krasiński – dzieje recepcji (na podstawie dzieł literaturoznawców i autorów podręczników szkolnych)*, Jelenia Góra 2010.

³ Por. Jan Paweł II, *Pamięć i tożsamość. Rozmowy na przełomie tysiącleci*, Kraków 2005.

pojęcia, które dla naszych rozważań okażą się kluczowe. Słowo „patriotyzm”, tak często dziś używane – zgodnie z definicją słownikową wskazuje na: „[...] miłość ojczyzny, wyrażającą się w gotowości pracy i poświęceń dla niej. (Np.): Patriotyzm żołnierzy polskich walczących w czasie II wojny światowej na wschodzie i zachodzie Europy o wolność Polski. Patriotyzm artystów II połowy XIX wieku, którzy w swych dziełach ukazywali wielkie chwile z historii narodu i państwa polskiego, «ku pokrzepieniu serc» czwartego już pokolenia Polaków żyjących w niewoli”⁴. Otóż właśnie w poniższych rozważaniach spróbujemy ukazać rolę sztuki, a ściślej – literatury – epoki wieszczów w krzewieniu patriotyzmu. Narzędziem tej działalności, a nawet – użyjmy tu poważnego określenia – misji – są właśnie podręczniki, czyli książki niezbędne w nauczaniu szkolnym. Jakież funkcje spełniają, a w każdym razie spełniać powinny podręczniki, w tym przypadku – podręczniki literatury ojczystej? Pójdźmy w kodyfikacji tych kryteriów śladem uznanego dydaktyka literatury. Podręcznik zatem powinien zawierać:

- wybór tekstów literackich
- komentarze historyczno-literackie i biograficzne
- analizy i interpretacje wybranych utworów
- instrukcje, zadania, pytania, polecenia projektujące działania interpretacyjne uczniów⁵.

Dodajmy jeszcze, że podstawą konstrukcji podręczników są programy nauczania, czyli dokumenty ustawowo regulujące cele, treści i formy kształcenia.

W II Rzeczypospolitej...

W II Rzeczypospolitej programy nauczania kładły wielki nacisk na omawianie romantyzmu, co potwierdzają przykłady wybranych podręczników: Manfreda Kridla, Juliusza Kleinera i Konrada Górskiego.

Literatura polska wieku XIX Manfreda Kridla, składająca się z pięciu części, aż cztery poświęca epoce romantyzmu. Spośród części omawiających roman-

⁴ A. Markowski, R. Pawelec, *Wielki słownik wyrazów obcych i trudnych*, Warszawa 2001, s. 571.

⁵ Z. Uryga, *Podręcznik jako narzędzie kształcenia literackiego w szkole średniej*, w: *Podręczniki literatury w szkole średniej. Wczoraj – dziś – jutro*, B. Chrzęstowska (red.), Poznań 1991, s. 17.

tyzm pierwsza ma charakter wprowadzający⁶. Kridl rozpoczyna od naszkicowania „głównych prądów literatury zachodnioeuropejskiej”⁷, nieco uwagi poświęca „stosunkom politycznym na ziemiach polskich oraz stanowi oświaty i ruchowi umysłowemu”, a potem otrzymujemy informacje o klasykach, w tym o Janie Pawle Woroniczu i Julianie Ursynie Niemcewiczu (w oddzielnych rozdziałach), a następnie Kazimierzu Brodzińskim, twórcy i krytyku literackim uwikłanym w „walkę klasyków z romantykami” (taki tytuł ma też rozdział zamykający to omówienie).

Część druga podręcznika w całości poświęcona jest romantyzmowi przedli-stopadowemu. Po stosownych cytatach z debiutanckich tekstów Adama Mickiewicza Kridl formułuje zadania dla uczniów, np.: „Zwróćmy uwagę na to, jakie cele stawia Mickiewicz Towarzystwu [Filomatów]. Czy ograniczają się one tylko do samokształcenia? Jakie cele kulturalne, narodowe i moralne można tu odróżnić?” (cz. II, s. 38). Debiutowi Mickiewicza poświęca badacz aż trzy rozdziały, mocno akcentując jego rolę jako twórcy przełomu romantycznego.

Bezpośrednio po omówieniu drugiego tomu *Poezji Mickiewicza* przechodzi Kridl do analizy *Marii* Antoniego Malczewskiego, nazywając ów utwór, „poematem zupełnie samodzielnym i oryginalnym” i podkreślając, że „już to jest pierwszym jego tytułem do chluby, jeśli się zważy potęgę talentu Mickiewicza i skupienie się w nim wszystkich ważniejszych cech nowych prądów literackich” (cz. II, s. 112). Właściwie cały rozdział siódmy omawianej części podręcznika poświęcony jest *Sonetom krymskim*. W wieńczących ten analityczny blok *Uwagach ogólnych* czytamy: „W porównaniu z balladami, *Dziadami*, *Grażyną* oznaczają one zupełnie n o w y ś w i a t zjawisk, wrażeń i odczuć, świadczą o bogactwie duszy poety, o niezasklepieniu się w sferze tych samych tematów i form, o rozległości jego uzdolnień i artyzmu” (cz. II, s. 139). Również cały rozdział zajmuje omówienie *Konrada Wallenroda*. W kolejnym przeprowadzona została analiza *Farysa*, niegdyś kanonicznego tekstu lekturowego, dziś niemal zapomnianego (przynajmniej w środowiskach szkolnych) utworu z okresu ro-

⁶ M. Kridl, *Literatura polska wieku XIX. Podręcznik dla szkół średnich*, cz. 1: *Od trzeciego rozbioru do wystąpienia Mickiewicza*, Warszawa 1930, s. 5. Z tej edycji dalsze cytaty, po których w nawiasie podaje się numer części i strony.

⁷ Pisownia oryginalna.

syjskiego⁸. Kridl zdecydował się zamieścić w podręczniku cały tekst poematu, a w analizie wyeksponował zarówno walory ideowe poetyckiego przesłania, jak również zalety języka i stylu.

Z kolejnych części monumentalnego podręcznika Kridla – jeszcze trzy obejmowały epokę romantyzmu. Mickiewicz jest tu nadal ujęty priorytetowo; poświęcił mu Kridl sześć rozdziałów, eksponując i twórczość, i jego działalność pozaliteracką. Dwa oddzielne rozdziały, niemal 25-stronicowe, przeznaczone zostały na dzieła najwybitniejsze – III część *Dziadów* i *Pana Tadeusza*.

Juliusz Słowacki, reprezentowany łącznie sześcioma rozdziałami, również został potraktowany z wnikliwością; wszystkie jego teksty lekturowe otrzymały solenny rozbiór w bogato skomentowanych pytaniach. A są to utwory następujące: *Godzina myśli*, *Kordian*, *Balladyna*, *Hymn (Smutno mi, Boże...)*, *Rozmowa z piramidami*, *Anhelli*, *Ojciec zadżumionych*, *Grób Agamemnona*, *Lilla Weneda*, *Testament mój*, *Na sprowadzenie prochów Napoleona*, *Beniowski*, *Tak mi Boże dopomóż*, *Król-Duch* (cztery rapsody). Trzeci z wieszczów, Kraśiński, otrzymał czterorozdziałowe omówienie, przy czym oba teksty lekturowe – *Nie-Boska komedia* i *Irydion* – zostały przeanalizowane w oddzielnych rozdziałach.

Autor kolejnego podręcznika dla szkół średnich, Juliusz Kleiner, tak pisał we wstępie do swego *Zarysu dziejów literatury polskiej*:

„Chciałbym, żeby ta książka ułatwiła młodzieży dostęp do nurtu energii, skupionego w dziełach wybitnych, życie się duchowe z Polską i z całą kulturą europejską, zetknięcie się z bogactwem psychicznym jednostek twórczych i z rytmem zbiorowości, spojrzenie na świat przez potęgujące i skupiające szkła utworów znamienitych – i to wzbogacenie duszy własnej, to podniesienie życia i urozmaicenie, i rozradowanie, którym darzy obcowanie ze sztuką i z przeszłością”⁹.

⁸ Próbę analizy tego poematu, głównie dla celów dydaktycznych, podjąłem w artykule: *W stronę legendy emira. O „Farysie” Adama Mickiewicza*, w: *Od romantyzmu do współczesności. W kręgu historii i dydaktyki literatury. Tom poświęcony Profesorowi Mieczysławowi Ingłowskiemu z okazji 70. rocznicy urodzin*, W. Dynak (red.), Wrocław 2001, s. 206–212.

⁹ *Zarys dziejów literatury polskiej*, cz. 1 i 2 (od początków do 1918) napisał J. Kleiner, cz. 3 (1918–1966) napisał W. Maciąg, Wrocław 1974, s. 9. Z tej edycji dalsze cytaty, z podaniem w nawiasach numerów stron.

Rzecz Kleinera jest obrazem wielu epok naszej literatury; samemu zaś romantyzmowi poświęca autor w swym *Zarysie dziejów...* około 180 stron, czyli 38% całego tekstu.

Podręcznik Juliusza Kleinera jest właściwie uporządkowanym zbiorem mikroanaliz zanurzonych w kontekst kulturowy poszczególnych epok. Z przeglądu znamienitych faktów literackich powstaje zarys procesu historyczno-literackiego, szkic najbliższych kontekstów literatury. Np. rewolucyjny charakter pierwszego tomu *Poezycji Mickiewicza, a Ballad i romansów* w szczególności, został wykazany przez wyeksponowanie nie tyle nowego programu twórczego, ile rewelacyjnych, niemal zupełnie nieznanych na gruncie polskim, środków literackiego przekazu.

O *Dziadach* drezdeńskich zaś czytamy:

„Bolesny patriotyzm niewoli osiągnął pełnię wyrazu w tym poemacie, martyrologii narodowej, nienawiści ku wrogom i wiary w świętość i wielkość narodu. [...] A jednocześnie utwór tak aktualny, tak związany z chwilą, z konkretnymi wypadkami i osobami, potęgą poezji swojej wznosił się ponad wszelkie ramy czasu. Dla nas jest dziś zarówno dokumentem historycznym o przejmującej prawdzie, jak wcieleniem pewnych nie przemijających¹⁰ nigdy pierwiastków duchowych” (s. 259).

Po podsumowaniu twórczości Mickiewicza Kleiner dość nieoczekiwanie przechodzi do omówienia twórczości Krasińskiego. Zaczyna od cytatu z *Irydiona*, a następnie celnym stwierdzeniem charakteryzuje całość dzieła poety: „Myślicielem zmagającym się z wielkością świata historycznego i retorem, co sposobem wyrażenia idei przykuwa i przekonywa, Zygmunt Krasiński był w całej niemal twórczości” (s. 279). A po trzynastostronicowym omówieniu utworów Krasińskiego przechodzi do znacznie obszerniejszej, 34-stronicowej analizy dzieł Słowackiego. Opowieść o autorze *Kordiana* inkrustuje Kleiner analizami poszczególnych tekstów, na plan pierwszy wysuwając pozycje ze szkolnej lektury. Zgodnie z konwencją całości podręcznika wywód został podzielony na segmenty opatrzone śródtytułami. Podsumowując omówienie twórczości Słowackiego, autor najwybitniejszej monografii o autorze *Króla-Ducha* – znów odniósł się do Mickiewicza. Na trzech stronach zestawiał cechy osobowości obu twórców, którzy – jak to określił – „rys-

¹⁰ Pisownia oryginalna.

ją się w *świadomości* kulturalnego ogółu polskiego jako dopełniające się w pewnej mierze kontrasty” (s. 322). Zaznaczył odmiennność źródeł twórczych inspiracji, ich różny stosunek do realnej rzeczywistości, a także do sposobów korzystania z tradycji literackiej. Nawiązał przy tym do słynnej oceny porównawczej dwóch wieszczów pozostawionej przez Krasieńskiego.

U schyłku lat trzydziestych pojawił się konkurencyjny podręcznik dla liceów – a właściwie do pierwszej klasy licealnej, bo druga jego część nie ukazała się na rynku wydawniczym z powodu wybuchu wojny. Była to *Literatura polska* Konrada Górskiego, praca najzupełniej nowatorska, mieszcząca w jednym kompendium dzieje literatury i języka polskiego na szerokim tle europejskim¹¹. Część pierwsza wykładu historycznoliterackiego została zamknięta obrazem romantyzmu przedlistopadowego; część druga – pozostała w maszynopisie.

Okres PRL to czasy...

Okres PRL to czasy znacznego zainteresowania romantyzmem w dydaktyce szkolnej. Oczywiście przy zmasowanych atakach indoktrynacyjnych, których nasilenie wzrastało lub słabło w zależności od kierunku polityki Kremla wobec państw tzw. demokracji ludowej. W okresie stalinowskim badaniom nad epoką wieszczów – programowo opozycyjnych wobec dorobku przedwojennego – patronował osławiony *Spór o Mickiewicza* Stefana Żółkiewskiego¹², sankcjonujący podział romantyzmu na „postępowy” i „wsteczny”. Pierwszym – i dodajmy – najsmutniejszym przykładem zastosowania tej dychotomicznej metody dla celów dydaktycznych był podręcznik Kazimierza Wyki¹³, zasłużonego już wówczas badacza modernizmu, a przez pewien czas redaktora naczelnego miesięcznika „Twórczość”¹⁴.

¹¹ K. Górski, *Literatura polska*, cz. 1: *Historia literatury i języka polskiego dla I klasy liceów ogólnokształcących*, Lwów–Warszawa 1938 (z tej edycji – cytaty z zaznaczeniem numerów stron); tenże, *Literatura polska*, cz. 2: *Wypisy z literatury polskiej i powszechnej dla I klasy liceów ogólnokształcących*, Lwów–Warszawa 1938.

¹² S. Żółkiewski, *Spór o Mickiewicza*, Wrocław 1952. Więcej na temat tej publikacji piszę w mojej pracy: *Modele biografii Mickiewicza*, Jelenia Góra 1998, s. 17–18.

¹³ K. Wyka, *Historia literatury polskiej dla klasy X*, cz. 1: *Romantyzm*, Warszawa 1952.

¹⁴ Z ust jednego z uczniów prof. Kazimierza Wyki otrzymałem niedawno informację, iż wybitny badacz został przymuszony do popelnienia tego podręcznika. Był przede wszystkim znawcą modernizmu, romantyzm nie leżał podówczas w jego bezpośrednich zainteresowaniach. Ale polecenie partyjne należało wykonać.

Do podręcznika Kazimierza Wyki Zofia Bogusławska przygotowała antologię tekstów pisarzy epoki romantyzmu¹⁵. W niej np. autora *Irydiona* konsekwentnie traktowano jako arystokratę, reprezentanta „romantyzmu wstecznego”. Z utworów Krasińskiego znalazły się tam fragmenty *Psalmów przyszłości* oraz dwa wiersze (*Jeśli mi kiedy...* oraz *Bóg mi odmówił...*). Potraktowano go więc jako poetę trzeciorzędnego, jeśli zauważymy, że Słowacki jest w tych wypisach reprezentowany 23 utworami, a np. Lenartowicz – sześcioma.

Interesujące są losy podręcznika romantyzmu przygotowanego przez Stanisława Jerschinę, Zdzisława Liberę i Eugeniusza Sawrymowicza. Ukazał się on w roku odwilżowym – 1956 – w wersji próbnej, nieobligatoryjnej i doczekał nawet wielu wznowień¹⁶. Podręcznik Wyki był jednakże nadal w powszechnym użyciu i dopiero u schyłku lat sześćdziesiątych doprowadzono do jego wycofania. Wówczas, a konkretnie od roku 1968, uzupełniony podręcznik wyżej wymienionych trzech autorów całkowicie zastąpił książkę Wyki w szkolnym nauczaniu literatury. Krasińskiemu poświęcono tu oddzielny rozdział, liczący 9 stron. Dla porównania – monograficzne ujęcie Mickiewicza zajęło stron 87, Słowackiego – 58, Norwida – 14. Do części wykładowej podręcznika zostały załączone wypisy. Mickiewiczowi poświęcono tam 67 stron (29 utworów), Słowackiemu – 48 (17 utworów), Norwidowi – 28 stron (15 tekstów). Krasiński, poeta-arystokrata, „rzecznik szlachetczyzny” i nieubłagany krytyk rewolucji wypadł na tle wielkiej trójki fatalnie: zamieszczono tylko dwa jego liryki: *Bóg mi odmówił...* i *Chciałbym anioła widzieć...* (fragment) oraz fragmenty *Psalmu miłości*.

W roku 1978 ukazało się pierwsze wydanie nowego podręcznika do romantyzmu¹⁷. W grupie autorów Stanisława Jerschinę zastąpił Stanisław Makowski.

¹⁵ Z. Bogusławska, *Wypisy z literatury okresu romantyzmu dla klasy X*, Warszawa 1952 i wyd. nast.

¹⁶ St. Jerschina, Z. Libera, E. Sawrymowicz, *Historia literatury polskiej okresu romantyzmu dla kl. X*, Warszawa 1956. W roku 1964 ukazało się już dziesiąte wydanie tego podręcznika, co świadczy o zapotrzebowaniu na „odwilżowe” opracowanie epoki wieszczów. Choć w szkołach średnich używano jeszcze książki Wyki, to nowy podręcznik znalazł i tam znaczne zainteresowanie. Używano go też powszechnie w tworzonych właśnie studiach nauczycielskich, likwidowanych podówczas liceach pedagogicznych, a także w liceach dla wychowawczyń przedszkoli.

¹⁷ E. Sawrymowicz, St. Makowski, Z. Libera, *Romantyzm. Podręcznik literatury polskiej dla klasy II szkół średnich*, Warszawa 1978.

Mickiewiczowi poświęcono w podręczniku – 130 stron, Słowackiemu – 100, Krasińskiemu – 51, a Norwidowi – 54. Zrezygnowano z oddzielnej antologii. Teksty literackie pojawiały się w toku wywodu.

Kolejny podręcznik, tym razem pełnego autorstwa Stanisława Makowskiego, pojawił się w roku 1989 i przetrwał aż do reformy oświatowej schyłku lat dziewięćdziesiątych. Był to *Romantyzm. Podręcznik literatury dla klasy drugiej szkoły średniej* (Warszawa 1989). W tym podręczniku były już respektowane nowe założenia programowe, dotyczące tzw. kontynuacji i nawiązań oraz roli kontekstów interpretacyjnych w procesie historyczno-literackim.

*Gawędą o romantyzmie*¹⁸ nazwała Beata Gromadzka *Romantyzm* Aliny Kowalczykowej¹⁹, ostatni podręcznik poświęcony tej epoce wydany przed reformą oświatową. Jego struktura zasługuje na miano rewolucyjnej w porównaniu z dotychczasowymi publikacjami. Rzecz ma układ problemowy a nie chronologiczny i składa się z dwóch części – omówienia (150 stron) i antologii (140 stron). Całość zwieńczona została kroniką wydarzeń politycznych i kulturalnych epoki oraz listą „lektur uzupełniających”. Układ problemowy widoczny jest już w tytułach rozdziałów (jest ich 11), takich jak: *Osoby i miejsca, Realność i wyobraźnia, Poeta i poezja, Ojczyzna ponad wszystkim, Trzy dramaty narodowe*. Wybitni twórcy epoki pojawiają się w różnych rozdziałach, a przy pierwszej prezentacji każdego z nich zamieszczony został biogram.

Od pierwszego dziesięciolecia III Rzeczypospolitej..

Od pierwszego dziesięciolecia III Rzeczypospolitej następuje odejście od centralistycznego formułowania szczegółowych kierunków polityki oświatowej. Zasadniczym aktem prawnym, który reguluje działania edukacyjne jest podstawa programowa, wyszczególniająca kanon podstawowych treści nauczania. Podstawa programowa języka polskiego w szkołach średnich obowiązująca do roku 2012 zawierała już tylko ogólne sformułowania określające lekturę z epo-

¹⁸ B. Gromadzka, *Gawęda o romantyzmie*, „Polonistyka” 1994, nr 10, s. 630–633.

¹⁹ A. Kowalczykowa, *Romantyzm. Podręcznik dla szkół ponadpodstawowych*, Warszawa 1994. Przywołane cytaty pochodzą z drugiego wydania tej książki; po cytatach podaje się w nawiasach numery stron.

ki: „wybrane sceny z dramatów romantycznych (J. Słowackiego, Z. Krasińskiego)” oraz „wybór poezji romantycznej (w tym utwory Mickiewicza, Słowackiego i Norwida)”²⁰.

Wprowadzenie reformy spowodowało, iż na rynku wydawniczym pojawiło się wiele programów nauczania i przypisanych do nich podręczników. Oto tym razem przykładowe informacje o miejscu drugiego wieszca w pięciu wybranych podręcznikach licealnych z pierwszej dekady nowego wieku²¹.

W podręczniku *Barwy epok*²² Witolda Bobińskiego, Bogusława Kołcza i Anny Janus-Sitarz proponowaną pozycją książkową Słowackiego jest *Kordian* (lektura całości). Podręcznik zamieszcza zadania do lektury tego utworu. W dziale *Konteksty, problemy, pytania* znajdziemy, przy okazji analizy *Grobu Agamemnona*, m.in. zadania dotyczące cech wyobraźni Słowackiego oraz wyłaniającego się z utworu obrazu Polaków. Autorzy zamieszczają też przykładowy temat wypracowania: „Słowacki wobec Polaków. Patriotyzm bolesny *Grobu Agamemnona*”.

W podręczniku *Pamiętajcie o ogrodach*²³ autorstwa Andrzeja Z. Makowieckiego, Andrzeja Markowskiego, Włodzimierza Paszyńskiego i Tomasza Wroczyńskiego epoka romantyzmu została nazwana „czasem diamentów i popiołów”. W dziale *Widzieć... i wcielać słowa* zamieszczono propozycję analizy *Testamentu mojego*, a w dziale *Inne wędrówki romantyczne* odnajdziemy fragmenty *Kordiana*, *Podróży do Ziemi Świętej* i *Beniowskiego*. Zamieszczono również – co warto podkreślić – zadania na temat języka poetyckiego wieszców.

W podręczniku Mariana Stali *Literatura polska. Romantyzm*²⁴, w rozdziale *Konrad i inni. W stronę polskiego dramatu romantycznego*, pojawia się aka-

²⁰ Rozporządzenie MENiS z dnia 26 lutego 2002 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół, „Dziennik Ustaw” z dnia 9 maja 2002, nr 51, poz. 458.

²¹ Właśnie na przykładzie obecności dzieł Słowackiego w przywołanych podręcznikach można wydać opinię o miejscu romantyzmu w tych opracowaniach. Mickiewicz występuje bowiem zawsze ze standardowym zestawem, a nikła obecność Krasińskiego jest poza wszelką reprezentatywnością.

²² W. Bobiński, A. Janus-Sitarz, B. Kołcz, *Barwy epok. Kultura i literatura 2. Liceum ogólnokształcące*, Warszawa 2003.

²³ A.Z. Makowiecki, A. Markowski, W. Paszyński, T. Wroczyński, *Pamiętajcie o ogrodach... Kultura. Literatura. Język. Podręcznik dla liceum ogólnokształcącego*, cz. 2, Warszawa 2003.

²⁴ M. Stala, *Nowa szkoła średnia, klasa 2. Liceum ogólnokształcące. Liceum Profilowane. Technikum. Literatura polska. Romantyzm*, Kraków 2003.

pit, zatytułowany *Pojedynek z Mickiewiczem*, poświęcony Słowackiemu. Podręcznik proponuje również tematy wypracowań („Rozliczenie z romantycznymi doświadczeniami w *Kordianie*”, a także „Motyw szatana w literaturze romantycznej na podstawie *Kordiana* oraz poznanych fragmentów *Fausta* Goethego”) i zadania dotyczące oceny postawy polskich bohaterów romantycznych. Zamieszczona też została antologia tekstów, uwzględniająca następujące tytuły Słowackiego: *Hymn (Bogarodzico...)*, *Sowiński w okopach Woli*, *Hymn (Smutno mi, Boże...)*, *Paryż*, *Rozłączenie*, *Rzym*, *Na sprowadzenie prochów Napoleona*, *Testament mój*, *Pogrzeb kapitana Meyznera*, *Zachwycenie* (fragment).

Podręcznik *Między tekstami*²⁵ autorstwa Stanisława Rośka, Ewy Nawrockiej, Bolesława Oleksowicza i Grażyny Tomaszewskiej usiłuje kształcić przede wszystkim umiejętność czytania tekstów Słowackiego w kontekście współczesnym. Oto przykład: W rozdziale *Świat jako księga* pojawia się „Rozmowa z piramidami” wprowadzona tekstami Ryszarda Przybylskiego: *Odyseję ducha* oraz fragmentem *Podróż Juliusza Słowackiego na Wschód*, a w kontekstowym dziale pt. *Echo* znajdziemy fragmenty *Wycieczki do Egiptu* Mirona Białoszewskiego.

W podręczniku Doroty Siwickiej i Aleksandra Nawareckiego *Przeszłość to dziś*²⁶ utwory Słowackiego odnajdziemy w następujących rozdziałach: *Bunt młodych (Kordian, akt I, scena I, fragment)*, *Wobec natury. Podróż (Rozłączenie)*, „Ja”. *Narodziny indywidualizmu* (fragmenty *Beniowskiego* i jednego z listów do matki), *Wiara i nadzieja (Hymn. Smutno mi, Boże oraz liryk Kiedy pierwsze kury Panu śpiewają...)*, *To my jesteśmy historią... (Kordian, akt III, scena IV)*, *Dramat romantyczny* (fragment *Balladyny*), *Ojczyzna Polaków (Grób Agamemnona, fragment wiersza Szli krzycząc...)*.

Podręcznik poświęca dużo miejsca *Kordianowi*, proponując też ciekawą metodę aktywizującą – odtworzenie przebiegu sceny w podziemiach katedry św. Jana. Warto też podkreślić, iż mające kontekstowy charakter rozdziały *Dialog z tradycją* i *Dziś* uwzględniają nawiązania do romantyzmu w najnowszych tekstach literackich.

²⁵ S. Rosiek, E. Nawrocka, B. Oleksowicz, G. Tomaszewska, *Między tekstami. Język Polski. Podręcznik do liceum i technikum. Zakres podstawowy i rozszerzony, cz. 3: Romantyzm (echa współczesne)*, Gdańsk 2003.

²⁶ A. Nawarecki, D. Siwicka, *Przeszłość to dziś. Literatura, język, kultura. II klasa liceum i technikum, cz. 1*, Warszawa 2003.

Rozporządzeniem Ministra Edukacji Narodowej z dnia 23 grudnia 2008 roku²⁷ wprowadzono nowe podstawy programowe. Wchodziły one w życie w gimnazjum sukcesywnie od roku szkolnego 2009/2010, a w liceum – od roku szkolnego 2012/2013. Zakres obowiązujących tekstów literackich z epoki romantyzmu na obu etapach kształcenia przedstawia się zatem następująco:

- w gimnazjum – wybrana ballada Mickiewicza, *Reduta Orzona*, *Dziady* cz. II, *Balladyna* (w całości lub we fragmentach);
- w liceum – wybrane sonety Mickiewicza i inne wiersze (w tym – *Romantyczność*), *Dziadów* cz. IV (w całości lub we fragmentach), *Dziadów* cz. III, *Pan Tadeusz*, wybrane wiersze Słowackiego i Norwida, *Kordian* (profil podstawowy kształcenia: w całości lub we fragmentach); *Kordian* lub *Fantazy* oraz Krasińskiego *Nie-boska komedia* (profil rozszerzony kształcenia: omawianie w całości).

Jak widać zakres obowiązującego kształcenia – w odniesieniu do romantycznych wieszczów – niebezpiecznie się kurczy.

Myśląc o przyszłości

W dziewięćdziesiątych latach ubiegłego wieku przeprowadziłem badania recepcji Mickiewicza w szkołach średnich²⁸. Ankietowałem wówczas 432 uczniów klas trzecich liceów, a zatem klas, które były już po omówieniu materiału z zakresu romantyzmu. Wówczas na pytanie: „Jakie utwory Mickiewicza pozostawiłbyś w programie szkolnym?” 93% ankietowanych wskazało *Pana Tadeusza*. Dziś zainteresowanie poematem spada. Nie bez znaczenia jest fakt, że obecnie, jak wynika z wyżej przedstawionych zapisów ustawy o podstawach programowych, arcyepoemat Mickiewicza można zupełnie pominąć w nauczaniu gimnazjalnym. I dlatego na koniec proponuję na tym reprezentatywnym przykładzie metodę czytania tekstu romantycznego – z nadzieją na przekonanie, także uczniów, że wielcy romantycy są jeszcze potrzebni...

²⁷ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 23 grudnia 2008 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół, „Dziennik Ustaw” z dnia 15 stycznia 2009, nr 4, poz. nr 17.

²⁸ H. Gradkowski, *Poezja Mickiewicza w szkole. Zarys problemu. Propozycje metodyczne*, Jelenia Góra 1992, rozdział: *Recepcja Mickiewicza w szkołach średnich*, s. 83–94.

Najpierw założmy, iż część nauczycieli polonistów zdecyduje się na omawianie w gimnazjum *Pana Tadeusza* mimo jego nieobecności (w pełnym wymiarze) w podstawie programowej. Jak to zrobić? W gimnazjum nie będziemy opracowywać poematu w całości. Będziemy czytać wybrane fragmenty zgodnie z radą doświadczonego dydaktyka, iż „fragment jest dobry, bo tak naprawdę tylko z nim w klasie można się przedrzeć, bo ujawnia konwencję, styl, bo stanowi przykład, bo przygotowuje na spotkanie z całością”²⁹.

Zatem: czytamy utwór głośno w klasie, zadajemy wybrane fragmenty do nauki na pamięć. Będzie to czytanie głównie w stylu mimetycznym, czyli punktującym podobieństwo obrazów poetyckich do świata realnego. Eksponujemy walterskotowski charakter tej opowieści. Na tym etapie tę formułę uznajmy za wystarczającą. Zaczynamy od odczytania księgi pierwszej – jako introdukcji, ale bez *Ważnej Sędziego nauki o grzeczności i Podkomorzego uwag nad modami*. Od razu polecamy do pamięciowego opanowania fragment końcowy (od słów „Mowy starca krążyły” do „Moskałom przez Niemen rzekł – do zobaczenia”). Z księgi drugiej odczytujemy opowiadanie Gerwazego o ostatnim z Horeszków, z księgi czwartej fragment o polowaniu na niedźwiedzia, rozpoczynający się od słów „Tu las był rzadszy...”, a kończący grą Wojskiego na rogu, w księdze piątej skupiamy uwagę na samej kłótni. Z księgi siódmej eksponujemy demagogiczne przemówienie Gerwazego. W *Zajeździe* dla tego typu interpretacji ważne jest wzięcie do niewoli Tadeusza przez Hrabiego i dalsze wypadki zajmowania Soplicowa. *Bitwę* odczytujemy całą. Czytanie zajmie całą lekcję, ale obrazy pojedynków, scen batalistycznych przy żywej lekturze wzbudzą zainteresowanie. Z księgi dziesiątej należy przeczytać głośno spowiedź Jacka, z jedenastej – tylko trzy krótkie fragmenty – dwie apostrofy – do roku i do wiosny (zalecając ich pamięciowe opanowanie) oraz rehabilitację Jacka Soplicy. Z księgi dwunastej odczytujemy *Koncert nad koncertami*

²⁹ Dalej pisze Witold Bobiński: „[...] Fragment może zachęcić, wyposażyć w umiejętność czytania, całość może zamęczyć. [...] W pracy z krótkim tekstem rodzą się perły (po)nowoczesnej metodyki – jak [...] ujawnienie filmowości wersów Homera czy Mickiewicza. Fragment nie jest zamiast, jest dla literatury, [...] bez emancypacji fragmentu w przyszłości zacząć wynosić polonistów ze szkół. [...] Upór przy nakazie czytania całości przeniesie język polski w sferę przedmiotów fantomowych, nasyconych fikcją w stopniu, który zachwieje poczuciem realnej użyteczności tej szkolnej dziedziny” (W. Bobiński, *Don Kichote na Ziemi Jałowej*, „Tygodnik Powszechny” 2008, nr 19).

i słowa Jankiela skierowane do generała Dąbrowskiego. Tę wypowiedź też należałoby opanować pamięciowo.

Już w gimnazjum próbujemy pokazać cechy gatunkowe dzieła, kompozycję, w tym rolę „przedakcji”. Proponujemy charakterystykę wybranych postaci – Robaka, Tadeusza, Hrabiego, Telimeny. Zaznaczymy – odpowiednio do tego etapu kształcenia – tło historyczne. Na wybranych przykładach ukážemy celność języka. Tu posłużyć może analiza jednego z opisów przyrody – według wyboru. I taki opis należałoby zadać do opanowania na pamięć.

Przystępując do czytania arcyepoematu w liceum i zakładając, niestety, że jest to pierwsza lektura, musimy brać pod uwagę specyfikę obecnej sytuacji edukacyjnej. Otacza nas, by użyć określenia Zygmunta Baumana³⁰, „płynna nowoczesność”. Trzeba ją zaakceptować. „Poloniści muszą przeczyć sobie, gdyż powinni uwzględniać istnienie multimediów i tym samym zaaprobować zmienioną percepcję świata przez młodych, jednocześnie jednak ich obowiązkiem jest wzmocnienie tendencji przeciwnych, czyli rehabilitacja pisma i dyscypliny myślenia” – pisze znany dydaktyk³¹. Z czterech modeli pracy nad tekstem literackim w szkole³² preferujemy model hermeneutyczny, pamiętając, że „dla hermeneutów znaczenie tekstu nie jest czymś gotowym, zamkniętym, [...] powstaje w toku interpretacji”³³.

Szansa na czytanie dzisiaj *Pana Tadeusza* w szkole średniej to przywoływanie dystansu autora wobec kreowanych przez niego postaci i zjawisk. I to z preferencją dystansu humorystycznego. Zgromadźmy więc nieco argumentów o eksponowaniu humoru jako ważnego elementu w postawie „gospodarza poematu”. Mickiewicz akceptował komediowy charakter humoru w literaturze, przeciwny był zaś satyrze, która jego zdaniem oznaczała „zawsze epokę schyłku

³⁰ Z. Bauman, *Płynna nowoczesność*, Warszawa 2004.

³¹ St. Bortnowski, *Jak zmienić polonistykę szkolną*, Warszawa 2009, s. 29.

³² Są to modele: *psychologiczny* (poszukiwanie intencji twórcy), *historyczny* (poszukiwanie w dziele źródła wiedzy o epoce, odtwarzanie odbioru pierwotnego czytelnika), *immanentny* (strukturalistyczny), *hermeneutyczny* (obcowanie z tradycją kulturową, tekst skierowany do konkretnego czytelnika, odkrywanie sensu tekstu). Według: B. Zeler, *Miejsce interpretacji w nowych kierunkach edukacyjnych*, w: *Polonistyka w przebudowie: literaturoznawstwo – wiedza o języku – wiedza o kulturze – edukacja*. Zjazd Polonistów, Kraków 22–25 września 2004, M. Czermińska i in. (red.), t. I, Kraków 2005, s. 305 i nast.

³³ K. Rosner, *Hermeneutyczny model obcowania z tekstem literackim*, w: *Problematyka aksjologiczna w nauce o literaturze*, S. Sawicki i A. Tyszczyk (red.), Lublin 1992, s. 246.

wielkiej poezji³⁴. Ironii – w tym rozumieniu, jak je próbuje definiować współczesny badacz³⁵ – raczej w *Panu Tadeuszu* nie znajdziemy. Owszem, niekiedy pojawia się „misterna ironia”, której jeden z przykładów później przywołamy. Przypomnijmy, że sam autor bawił się tekstem w procesie jego tworzenia. Oto znany cytat – wyznanie poety z urażen przy tworzeniu poematu: „Pisanie o tych rzeczach bawiło mnie niezmiernie, przenosząc mnie w nasze miłe rodzinne strony”³⁶. Badacze starej daty doceniali obecność humoru w utworze i jego inspiracje. Tak Kleiner pisał o procesie twórczym *Pana Tadeusza*: „Na przekór romantycznym smutkom i udrękom przelewanych w wiersze – autor cieszył się tym, co pisze”³⁷. Według Zygmunta Szwejkowskiego świat poematu to „świat, który on odczuwa humorystycznie”³⁸. Według tegoż badacza dobrotliwy, a wolny od satyry (wyjątkiem – postać Płuta) humor Mickiewicza „wynika z tej mądrości życiowej, która odczuwa równowagę zjawisk, która dlatego, że wzniosła się nad nie, widzi ich harmonie, widzi rytm fal wznoszenia się i opadania, harmonię dobra i zła, prowadzącą mimo wszystkich zgrzytów, zahamowań i minusów – do potęgowania całości bytu”³⁹. Konrad Górski uznawał „obserwacje (Szwejkowskiego – HG) na temat istoty i roli humoru w *Panu Tadeuszu* za bezwzględnie słuszne i w subtelnosci swojej wręcz zachwycające”, ale dodawał, że „technika świadomych niekonsekwencji” (...) jest (...) „cechą artyzmu Mickiewicza”⁴⁰, a zatem niekoniecznie wynika z humorystyki. Bogdan Zakrzewski, nawiązując do pracy Górskiego⁴¹, przedstawił różnorodny wachlarz tzw. „niekonsekwencji” w *Panu Tadeuszu*, akcentując „w pełni świadomą w tym zakresie technikę twórczą poety”⁴². Alina Witkowska konkluduje: „Co krok zderza *Pana Tadeusza* absolutna poetyckość z różnymi porządkami realności – nieco komicz-

³⁴ *Adama Mickiewicza Dzieła Wszystkie*, t.16: *Rozmowy z Adamem Mickiewiczem*, S. Pigoń (red.), Warszawa 1936, s. 272.

³⁵ W. Szturc, *Ironia romantyczna*, Warszawa 1992.

³⁶ A. Mickiewicz, *Dzieła*, J. Krzyżanowski (red.), Warszawa 1955, t. 15, s.121.

³⁷ J. Kleiner, *Mickiewicz*, Lublin 1948, t. 2, s. 164.

³⁸ Z. Szwejkowski, *„Pan Tadeusz” – poemat humorystyczny*, Poznań 1949, s. 5.

³⁹ Tamże, s. 6.

⁴⁰ K. Górski, *Tadeusz z ręką na temblaku*, w: tenże, *Mickiewicz. Artyzm i język*, Warszawa 1977, s. 190–193.

⁴¹ Tamże.

⁴² B. Zakrzewski, *Z temblakiem i bez temblaka. O tzw. niekonsekwencjach w „Panu Tadeuszu”*, w: tenże, *O „Panu Tadeuszu” inaczej*, Wrocław 1998, s. 180.

nej, trochę trywialnej, skrzątnie gospodarskiej, zawsze swojskiej. W osobliwej alchemii artystycznej tego poematu nie są to porządki oddzielne ani sprzeczne, podobnie jak nie kłóciła się idylla z historią⁴³. A Józef Bachórz, skrzątnie zestawivszy wszystkie przypadki „śmlechu i uśmlechu” w poemacie, zauważa, że „te chwile są remedium na grozę niewoli i klęski, ale niosą także tolerancyjne wybaczenie drugiemu człowiekowi”⁴⁴. „*Pan Tadeusz* – dodaje Marta Piwińska – (...) ma w sobie ów lekki, wesoły ton, gust do konkretnu, do szczególu, do języka polskiego i do przysłów, którego bohaterowie też gestykulują tak chętnie, jak postaci opisane przez „Gallusa” i Paska”⁴⁵. Spojrzeniu Michała Kuziaka na humor w arcyepoemacie patronują Bachtin i Hegel. Z prac pierwszego badacz podejmuje teorie o karnawalizacji obrazu literackiego, z teorii drugiego – krytykę romantycznej ironii. W rezultacie stary układ antynomiczny: artysta–świat sprowadza się w kreacji Mickiewiczowskiej do „wizji śmlechu, radości i witalizmu”⁴⁶. Krzysztof Kłosiński w artykule pt. *Bigos*⁴⁷ pokazuje, jak Mickiewicz hymnem Wojskiego na rogu rehabilitował nieudane dla zapalonych myśliców polowanie. Można dopatrzeć się, pisze badacz, „misternej ironii Mickiewicza, który wpisuje dzieje bigosu w dzieje ...kosmosu”⁴⁸, nawiązując do *Przemian* Owidiusza. Humorystyka Mickiewicza łączy się tedy z symboliką. Uśmlech poety ogarnia wszystko i prezentuje trzy rodzaje komizmu – postaci, sytuacji i słów. Wskazanie stosownej dokumentacji tekstowej to już rzecz nauczycieli. Tu tylko kilka podpowiedzi. W kreacji Hrabiego warto wykorzystać taką uwagę Marty Piwińskiej: „Niejednoznaczny jest przecieź stosunek Gospodarza poematu do tej postaci. (...) Ten Hrabia, któremu słoma zmienia się w srebro i złoto, ogrodniczka w nimfę lub heroinę romansów, to niekoniecznie karykatura. (...) To młody artysta, którego gusta zostały wprawdzie ukształtowane przez mody i lektury, ale który ma

⁴³ A. Witkowska, *Mickiewicz. Słowo i czyn*, Warszawa 1983, s. 174.

⁴⁴ J. Bachórz, *Śmlech i uśmlech w „Panu Tadeuszu”*, w: tenże, *Jak pachnie na Litwie Mickiewicza i inne studia o romantyzmie*, Gdańsk 2003, s. 120–121.

⁴⁵ M. Piwińska, *Wolny myśliwy. Osiem prób czytania Mickiewicza*, Gdańsk 2003, s. 196.

⁴⁶ M. Kuziak, *Tajemnica śmlechu „Pana Tadeusza”*, w: tenże, *Inny Mickiewicz*, Gdańsk 2013, s. 272.

⁴⁷ K. Kłosiński, *Bigos*, w: „*Pieśni ogromnych dwanaście...*”. *Studia i szkice o „Panu Tadeuszu*, M. Piechota (red.), Katowice 2000. s. 192–207.

⁴⁸ Tamże, s. 205.

przed sobą przyszłość, bo umie marzyć⁴⁹. Zacytujemy na lekcjach (w toku charakteryzowania) całą gamę jego przedstawień – od momentu „ukazania się pod zamkowym lasem” po ostatni dialog z Telimeną. Mnie osobiście celnością, humorystycznym dystansem najbardziej odpowiada jego charakterystyka włożona w usta Robaka w rozmowie z zaciętrzewionym Sędzią, który właśnie kończy przeciw Hrabiemu pozew za wczorajszą kłótnię.

Oto co mówi Robak o ostatnim „z Horeszków, chociaż po kądzieli”:

„Jest to dziwak, fantastyk trochę, ale młody
Pocziwy dobry Polak; potrzebny nam taki,
W rewolucjach bardzo potrzebne dziwaki,
Wiem z doświadczenia⁵⁰ (ks. VI, s. 214, w. 277–281).

Komizm postaci warto też wypunktować na przykładzie kreacji Klucznika.

Gerwazy i Protazy to imiona dobrane paronomastycznie. „Jeśli ktokolwiek wprowadza do utworu literackiego dwóch bohaterów, których imiona lub nazwiska tworzą paronomazję, to z góry można powiedzieć, że intencją autora jest ukazanie komizmu tych postaci” – pisze Konrad Górski⁵¹.

Spśród scen, w których lśni komizm sytuacyjny, jedną z najwspanialszych jest opis zachowania Podkomorzego w księdze piątej po tej aroganckiej wypowiedzi Hrabiego:

„(...) Dość już głupstwa zrobiłem wdając się z Waćpaństwem
W pijatyki, które się kończą grubiaństwem,
Zdacie mi sprawę z mego honoru obrazę;
Do widzenia po trzeźwu – pódź za mną Gerwazy”.

I teraz to właśnie – opis zachowań Podkomorzego:

„Nigdy się odpowiedzi takiej nie spodziewał
Podkomorzy, właśnie swój kieliszek nalewał,
Gdy zuchwalstwem Hrabiego rażony jak gromem,

⁴⁹ M. Piwińska, *Hrabia i sen*, w: *taż, Wolny myśliwy...*, dz. cyt., s. 145–146.

⁵⁰ A. Mickiewicz, *Pan Tadeusz czyli ostatni zajazd na Litwie. Historia szlachecka r.1811 i 1812 we dwunastu księgach wierszem*, Warszawa–Wrocław 2005. Co ważne, wydanie to oparte jest na opracowaniu Konrada Górskiego i opatrzone ilustracjami Józefa Wilkonja. Z tej edycji dalsze cytaty z podaniem w nawiasach miejsc cytowania.

⁵¹ K. Górski, *Onomastyka Mickiewicza*, w: *tenże, Mickiewicz. Artyzm i język*, Warszawa 1977, s. 288.

Oparłszy się o kielich butlem nieruchomym,
 Głowę wyciągnął na bok i ucha przyłożył
 Oczy rozwarł szeroko, usta w pół otworzył;
 Milczał, lecz kielich w ręku tak potężnie ścisnął,
 Że szkło dźwięknawszy pękło, płyn w oczy mu prysnął.
 Rzekłbyś, iż z winem ognia w duszę się nalało,
 Tak oblicze spłonęło, tak oko pałało;
 Zerwał się mówić, pierwsze słowo niewyraźnie
 Mleł w ustach, aż przez zęby wyleciało: „Błaźnie!
 Grafiatko! ja cię! Tomasz, karabelę! Ja tu
 Nauczę ciebie mores, błaźnie, daj go katu!
 Względy, urzędy nudzą uszko delikatne
 Ja cię tu zaraz po tych zauszniczkach płatnę,
 Fora za drzwi! do korda! Tomasz, karabelę!” (ks. V, s. 193, w.664-686).

Jak wiadomo, Tomasz przyniesie swojemu panu karabelę znacznie później, bo przy końcu bitwy z Moskałami...

Z igraszek zaś słownych *gospodarza poematu* rozbaawmy młodzież choćby cytatem z książki trzeciej odnoszącym się do pani ochmistrzyni, która wymyśliła specjalny ogródek dla ptactwa, a potem jej wynalazek został opublikowany w „[...] kalendarzu, pod tytułem: „Sposób na jastrzębie i kanie albo nowy środek wychowywania drobiu” (ks. III, s. 87, w. 34–36).

Oto i prezentacja tej wynalazczyni:

„[...] sławna gospodyni,
 Zwała się Kokosznicka, z domu Jendykowi-
 czówna; jej wynalazek epokę stanowi
 w domowym gospodarstwie;” (ks. III, s. 87, w. 28–31).

W klasach o profilu humanistycznym można twórczo wykorzystać fakt, iż lektura *Pana Tadeusza* następuje po drezdeńskich *Dziadach*. I oba te utwory mają być przeczytane w całości. Proponuję zatem zainicjować dyskusję, stawiając problem kontynuacji linii twórczej czy też antynomii dzieł. I nawiązać do niej przy omawianiu dramatów młodszych wieszczów.

Pan Tadeusz, Kordian, Balladyna, Nie-boska komedia – oto arcydzieła, które powinny pozostać w świadomości polskiego maturzysty. To niezbędny składnik jego tożsamości narodowej. To zarazem autentyczne zadanie patriotyczne (nie bójmy się pompatyczności tego stwierdzenia!) dla władz oświatowych programujących nauczanie, dla wydawców, badaczy i nauczycieli.

Bibliografia

- Adama Mickiewicza *Dzieła Wszystkie*, t. 16: *Rozmowy z Adamem Mickiewiczem*, S. Pigoń (red.), Warszawa 1936.
- Bachórz J., *Jak pachnie na Litwie Mickiewicza i inne studia o romantyzmie*, Gdańsk 2003.
- Bauman Z., *Płynna nowoczesność*, Warszawa 2004.
- Bobiński W., *Don Kichote na Ziemi Jałowej*, „Tygodnik Powszechny” 2008, nr 19, s. 11–12
- Bobiński W., Janus-Sitarz A., Kołcz B., *Barwy epok. Kultura i literatura 2, Liceum ogólnokształcące*, Warszawa 2003.
- Bogusławska Z., *Wypisy z literatury okresu romantyzmu dla klasy X*, Warszawa 1952.
- Bortnowski St., *Jak zmienić polonistykę szkolną*, Warszawa 2009.
- Górski K., *Literatura polska, cz. 1: Historia literatury i języka polskiego dla I klasy liceów ogólnokształcących*, Lwów–Warszawa 1938.
- Górski K., *Literatura polska, cz. 2: Wypisy z literatury polskiej i powszechnej dla I klasy liceów ogólnokształcących*, Lwów–Warszawa 1938.
- Górski K., *Mickiewicz. Artyzm i język*, Warszawa 1977.
- Gradkowski H., *Mickiewicz w polskiej szkole XIX i pierwszej połowy XX wieku. Strategie lektury i style odbioru*, Jelenia Góra 2001.
- Gradkowski H., *Modele biografii Mickiewicza*, Jelenia Góra 1998.
- Gradkowski H., *Poezja Mickiewicza w szkole. Zarys problemu. Propozycje metodyczne*, Jelenia Góra 1992.
- Gradkowski H., *Szkolna recepcja Słowackiego w XIX i w pierwszej połowie XX wieku*, Częstochowa 2004.
- Gradkowski H., *Zygmunt Krasiński – dzieje recepcji (na podstawie dzieł literaturoznawców i autorów podręczników szkolnych)*, Jelenia Góra 2010.
- Gromadzka B., *Gawęda o romantyzmie*, „Polonistyka” 1994, nr 10.

- Jan Paweł II, *Pamięć i tożsamość. Rozmowy na przełomie tysiącleci*, Kraków 2005.
- Jerschina St., Libera Z., Sawrymowicz E., *Historia literatury polskiej okresu romantyzmu dla kl. X*, Warszawa 1956.
- Kleiner J., *Mickiewicz*, t. 2, Lublin 1948.
- Komu jest potrzebna historia literatury? Prace dedykowane Profesorowi Kazimierzowi Chruścińskiemu*, K. Toeplitz (red.), Słupsk 2004.
- Kowalczykowa A., *Romantyzm. Podręcznik dla szkół ponadpodstawowych*, Warszawa 1994.
- Kridl M., *Literatura polska wieku XIX*, cz. 1: *Od trzeciego rozbioru do wystąpienia Mickiewicza. Podręcznik dla szkół średnich*, Warszawa 1930.
- Kuziak M., *Inny Mickiewicz*, Gdańsk 2013.
- Makowiecki A.Z., Markowski A., Paszyński W., Wroczyński T., *Pamiętajcie o ogrodach... Kultura. Literatura. Język. Podręcznik dla liceum ogólnokształcącego*, cz. 2, Warszawa 2003.
- Mickiewicz A., *Dzieła*, J. Krzyżanowski (red.), t. 15, Warszawa 1955.
- Mickiewicz A., *Pan Tadeusz czyli ostatni zajazd na Litwie. Historia szlachecka r. 1811 i 1812 we dwunastu księgach wierszem*, Warszawa–Wrocław 2005.
- Nawarecki A., Siwicka D., *Przeszłość to dziś. Literatura, język, kultura*. II klasa liceum i technikum, cz. 1, Warszawa 2003.
- Od romantyzmu do współczesności. W kręgu historii i dydaktyki literatury*. Tom poświęcony Profesorowi Mieczysławowi Inglotowi z okazji 70. rocznicy urodzin, W. Dynak (red.), Wrocław 2001.
- Patriotyzm*, w: Markowski A., Pawelec R., *Wielki słownik wyrazów obcych i trudnych*, Warszawa 2001.
- „Pieśni ogromnych dwanaście...”. *Studia i szkice o „Panu Tadeuszu”*, M. Piechota (red.), Katowice 2000.
- Piwińska M., *Wolny myśliwy. Osiem prób czytania Mickiewicza*, Gdańsk 2003.
- Polonistyka w przebudowie: literaturoznawstwo – wiedza o języku – wiedza o kulturze – edukacja*. Zjazd Polonistów, Kraków 22–25 września 2004, M. Czermińska i in. (red.) Kraków 2005.
- Problematyka aksjologiczna w nauce o literaturze*, S. Sawicki i A. Tyszczyk (red.), Lublin 1992.
- Rosiek S., Nawrocka E., Oleksowicz B., Tomaszewska G., *Między tekstami. Język Polski. Podręcznik do liceum i technikum. Zakres podstawowy i rozszerzony*, cz. 3: *Romantyzm (echa współczesne)*, Gdańsk 2003.
- Rozporządzenie MENiS z dnia 26 lutego 2002 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół*, „Dziennik Ustaw” z dnia 9 maja 2002, nr 51, poz. 458.

- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 23 grudnia 2008 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół. „Dziennik Ustaw” z dnia 15 stycznia 2009, nr 4, poz. nr 17.
- Saurymowicz E., Makowski St., Libera Z., *Romantyzm. Podręcznik literatury polskiej dla klasy II szkół średnich*, Warszawa 1978.
- Stala M., *Nowa szkoła średnia, klasa 2. Liceum ogólnokształcące. Liceum Profilowane. Technikum. Literatura polska. Romantyzm*, Kraków 2003.
- Szturc W., *Ironia romantyczna*, Warszawa 1992.
- Szwejkowski Z., „Pan Tadeusz” – poemat humorystyczny, Poznań 1949.
- Uryga Z., *Podręcznik jako narzędzie kształcenia literackiego w szkole średniej*, w: *Podręczniki literatury w szkole średniej. Wczoraj – dziś – jutro*, B. Chrzastowska (red.), Poznań 1991, s. 13–34.
- Witkowska A., *Mickiewicz, Słowo i czyn*, Warszawa 1983.
- Wyka K., *Historia literatury polskiej dla klasy X, cz. 1: Romantyzm*, Warszawa 1952.
- Zakrzewski B., *O „Panu Tadeuszu” inaczej*, Wrocław 1998.
- Zarys dziejów literatury polskiej*, cz. 1 i 2 (od początków do 1918) napisał J. Kleiner, cz. 3 (1918–1966) napisał W. Maciąg, Wrocław 1974.
- Żółkiewski S., *Spór o Mickiewicza*, Wrocław 1952.